

БІБЛІОТЕКА „УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ“ Ч. 4.

СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

КОНЦЕПЦІЯ ШЕВЧЕНКОВОЇ ПОЕМИ

„СОН“

І ЇЇ МИСТЕЦЬКЕ ПЕРЕВЕДЕННЯ

„ВАРЯГ“

ВАРШАВА - 1934

БІБЛІОТЕКА „УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ” Ч. 4.

СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

КОНЦЕПЦІЯ ШЕВЧЕНКОВОЇ ПОЕМИ „СОН”
І ЇЇ МИСТЕЦЬКЕ ПЕРЕВЕДЕННЯ.

„ВАРЯГ“
ВАРШАВА — 1934

Відбитка з журналу „МИ“

Друкарня „А. В. С.“, Варшава, вул. Маршалковська 97, тел. 9-81-11

В поемі „Сон” прощається поет (у сні) з світом, землею, з ненькою Україною тими словами:

Прощай, світе! Прощай, земле, неприязний краю!
Мої муки, мої люті в хмарі заховаю.
А ти, моя Україно, безталанна вдово,
Я до тебе літатиму з хмари на розмову,
На розмову тиху, сумну, на раду з тобою.
Опівночи падатиму з чистою росою...
Порадимось, посумуєм, поки сонце встане,
Поки твої малі діти на ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене, удово небого!
Годуй діток! Жива правда у Господа Бога.

Ці слова займають, безперечно, центральне становище в поемі „Сон”, з якого ми можем найкраще порозуміти усю поему.

Душа поета сумує, плаче, терпить муки в Україні, неприязнім краю, такі люті муки, що рада б десь одпочинути, де не було б чуті людського плачу, де людей не чути, не знати і сліду людської страшної ноги, одпочинути, чи за хмарами, чи в снігу, чи в кризі, чи десь в якійсь країні, що не полита слізми, кровю; вона рада, хоч на край світа, десь далеко від неприязного краю, пошукати раю — спокою, бо не в силі вже далі видергати лютих мук — тим лютіших, що у земляків нема ніякого зrozуміння для таких

душевних мук поета, нема зрозуміння навіть для свого власного душевного стану. Ім нудно, вони жалуються, кричат, лаються, якогось раю на цім світі бажають, але в чім, саме, лежить той рай і їх лиxo, як вони свою долю могли б, не покла-даючи всеї своеї надії на царя або на Бога, самі поліпшити, того вони не знають, не чують і не добачають. Коли навіть, очивидачки, хтось з сер-дешного «отечества» кров як воду точить, то братія мовчить собі, витрішивши очі, як ягњата. Нехай, каже, може так і треба... То так з «оте-чеством», якому тепер чорнилом политі, москов-ською блекотою в німецьких петлицях замучені землячки вірно служать. Вони «киснуть в чор-нилі, по-московськи так і чешуть, сміються та лають батьків своїх, що з малечку цвен'кати не вчили по-московськи», служать тим, що Україну катували і катують, розпинали й розпинають. — А з Україною? — Ніхто з них ані думки не має про свою безсталанну неньку, удову небогу. Вони її покинули, відцурались і вона осталася без-дітною вдовицею.

Поет все те бачить, все те знає вже здав-на. Але тоді, як 1840 р. складав він свого «Пе-ребендю», він із своїми думками ще ховається в степу на могилі. Там він їх виспівує одинокий на самоті, щоб люди не чули, що його серце з Богом розмовля. Там, в степу на могилі, думка його «край світа на хмарі гуля»...

**Бо на землі горе,
Бо на їй широкій куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує...**

Зовсім та сама думка, як бачимо, в поемі «Сон». Поет вже тоді добре свідомий того, що на землі

**Один він між ними як сонце високе,
Його знають люди, бо носить земля.**

А якби почули, що він одинокий
Співа на могилі...
На божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали...

Тому, щоб його люди не цурались, він їм тоді ще потурає...

Тепер поет ночами літає на розмову тиху, сумну, на раду до неньки України, щоб з нею посумувати, порадитись...

І тут концепується ідея, що, аби на Україні сонце встало, мусять діти України на ворога стати. Тому треба діток годувати, треба їх до того виховувати, звичаю козацького навчати (Розрита могила, Невольник), навчати живої правди Господньої, навчати Богу молитися (Розрита могила) т. зн. по правді жити, треба землякам не потурати, а сказати їм усю правду в очі. Бо в письмі святім сказано: І порозуміете правду і правда визволить вас.

Але духа правди світ не може приймати, якщо не бачить його, ні не знає його. Цю психологочну правду знає поет з письма святого. Тому треба його якось сконкретизувати, змисловому пізнанню і розумінню зробити приступним, треба найти найбільш відповідний спосіб, як перевести усю концепцію так, щоб і ідея вийшла ясна і чиста, і щоб подана була в такій формі, щоб світ міг її приняти.

I Шевченко написав 1844 р. поему «Сон».

На самім чолі поеми кладе він як мотто наведені вже вище слова з євангелії, щоб євангельським словом підняти свій голос до земляків: Прийміть в себе духа правди та пригляньтеся добре, що навколо вас діється, а тоді побачите та пізнаєте — бо воно кидаетесь скрізь усім нам в очі, що в нашім індивідуальнім, соціальнім та публично-правнім житті панують дуже погані, нелюдські, нехристиянські етичні засади, панує

неправда, так якби не було Господа на небі, так якби усі ми на цім світі — і той і той, і царята і старчата не були Адамові діти. А доки не буде правди — справедливости для всіх однакової, доти не може бути бажаного раю на землі. Схаменіться!

Це вступ. Самі, нібіто, щоденні, типічні, індивідуальні гріхи проти християнської етики, такі звичайні, що їм ніхто вже навіть не дивиться, а які мають свій корінь в браку свідомості для кардинальної правди, що усі на цім світі, і царята і старчата, Адамові діти, та що ніхто нічогісінко не може взяти з собою в домовину.

Цими загально зрозумілими міркуваннями викликав поет пригожий настрій та збудив цікавість для дальших своїх ревеляцій, тим більшу, що вбирає їх в «напричуд дивний сон», що «найтверезіший би упився, скупий жидуга дав би гривню, щоб позирнуть на ті дива», а на які він їх своею головною тезою вступу «і царята і старчата Адамові діти» вже приготовив.

Поет уважає потрібним врати їх в форму сну, бо вони такі наскрізь еретичні супроти загального розуміння тодішнього ладу, що можуть приснитися хиба тільки юродивому. В іншій формі земляки зовсім не приняли б того духа правди, не зрозуміли б самої ідеї його концепції, що їх поет рішився їм обявити, щоб вони їх таки раз пізнали.

Але в цих загальних міркуваннях є вже і зародок всеї тої еретичної правди, яку поет, прикинувшись юродивим, в формі свого сну як духа всесвітньої правди бажає землякам обявити. Треба тільки докладніше приглянутися, а такий тісний звязок вступу з темою цілої поеми показеться як на долоні.

Поет каже у вступі: Всякому немов на роду написаний якийсь загальний зміст і напрям, ши-

рокий шлях його життя. Відси-то типічні явища в напрямі діяльності людини: той буде, той руйнує... Чи це віра в призначенння, якесь телесо-льогічне розуміння світа у поета? З дальшого видно, що це тільки пересічний погляд людини та «братії», яка «мовчить собі, витріщивши очі, як ягнят», приглядаючись до усіх таких індивідуальних, антисоціальних чинів людини. І поет показує, що такий фальшивий, пересічний погляд має свій корінь в тім, що ні у людини, ні у братії «немає Господа на небі», т. з. нема почуття правди, справедливости, нема тої свідомості, що «жива правда у Господа Бога», що в приватнім і публичнім житті не панують християнські етичні засади любови, правди і волі, не закорінилася глибоко в свідомості та «істина», що «усі на цім світі, і царята і старчата, Адамові діти». А відси-то не тільки ті типічні антисоціальні вчинки людини, які доходять аж до того, що люди в ярмі падають, то знов впиваються кровю людською, але й повна неможливість, щоб на цім світі настав рай. Серед такого богопротивного, нелюдського ладу раю на цім світі бути не може. А ж як буде скрізь правда, справедливість для всіх однакова, аж як люди стануть усі собі рівні, як Адамові діти, як перестануть пити людську кров, аж як «сонце встане», тоді настане новий лад, настане якийсь рай на цім світі. Інакше «шкода й праці» і крик не поможе. На все одна тільки рада: Люди, схаменіться!

Це ще ясніше стане, куди саме летять думки поета, коли розкриємо поетичне мистецтво Шевченка, виявлене в цім вступі поеми.

У Шевченка кожне слово має стільки найріжніших реляцій, повязане з іншими стільки невидимими нитками, що, аж коли розкрити усі ті нитки, усі ті реляції, повний змісль його слів стає ясним. Буває, що не завжди на перший по-

гляд ці реляції видно. Треба добре всьому притягнутися, звести нитки до клубка, аж тоді виявиться не тільки велике мистецтво поета в орудуванні словом, але й також велике його мистецтво в композиції.

Так «мурує», «руйнує» безперечно означає індивідуальну чинність людини назагал. Але була б велика хиба, коли б ми тут не думали ще спеціально і на тих синів України, що її державність будували, яку руйнери між ними руйнували, а також і на царів московських («Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Втора доконала вдову-сиротину. Кати, кати, людоїди! Наїльсь обое, накралися...»).

При «той неситим оком за край світа зазирає, чи нема країни, щоб загарбать» треба думати не тільки на категорію захланних людей, але — особливо із становища України — і на політику царів московських, почавши від Івана III., а власне на Петра («А він руку простягає, мов світ увесь хоче загарбати» — «щоб пельку залити неситому»). Цікаво, що при згадці Петра і Катерини повторяються слова вступу «а що взяли на той світ з собою».

Безперечно і при інших типічних злочинах були у Шевченка конкретні людці на умі, що їх сучасники поета може і відгадували, а яких ми тільки тому розгадати не можемо, бо не знаємо, або замало знаємо тодішню суспільність, т. зн. українських панів. «Братія» цебто пани українські (а не «прості люди»!) їх певно розпізнавали, але, лякаючися їх пістти, падаючи, в ярмі, або мовчали, або ще й похваляли («так і треба»).

Так теж «Ta якогось раю на цім світі бажаєте... Немає! Немає!» (ряд. 34). Тому відповідає «Боже мій единий! Так от де рай!» (ряд. 308) — в царських палацах! Така думка загалу. А який це рай, поет знаменито показує.

Так само: «Я гуляю, бенкетую в неділю і в будень», хоч це поет нібіто про себе самого (іронічно!) каже, відноситься до життя — буття панів українських. Ви, мовляв, гуляєте та бенкетуєте в неділю і в будень і я з вами, але одна ріжниця: поет на тих бенкетах п'є кров свою, а вони людськую. З тим порівнаймо: «В гості не прийду. Упивайтесь, бенкетуйте, я вже не почуло» (ряд. 191).

«Я свою пю, а не кров людськую». — Світ, земля для поета, що все те лихо усею душою тяжко та глибоко відчуває, — неприязній край. Поет терпить люті муки душевні. Найбільше ж йому жаль неньки України, безталанної вдови. Така велика, що «нема тому почину і краю немає; ніхто його не додбає, ані розруйнує», така гарна та роскішна країна, а така нещасна, така руїна: тільки людський плач та сміх, здирства, кривди, самоволя, панщина, насильства, покритки, байстрята..., одним словом таке на Україні твориться, як колись в Содомі і Гоморі. А все те від того, що на Україні кати панують. Їх тяжкії руки і йому, хоч він нічого нікому не заподіяв і в серці його і в хаті божа благодать, в тілі душу закували, серце запалили і силу чорних як галич дум розпустили, так що він тяжко карається. Отак то поет п'є свою кров, а вони людськую («Що ще єсть країна неполита слізми, кровю» — «От тут крови політо людської і без ножа» — «Оти гори предковічні, що політі кровю людською» — «Пявки, пявки!»).

Такий то вступ, такий його звязок з поемою, таке мистецтво поета в переведенні своєї концепції.

Сам сон починається тим, що поет летить за своюю (символ мудрості!) і прощається з землею, неприязнім краєм, знаними вже словами. Хоч як йому тяжко матір покидати у безверхії

хаті, прощається він з ненькою Україною, летить пошукати на край світа раю. Але куди б він не повернувся, усіми своїми думками, усею своею душою він завсіди і всюди лишається коло своєї неньки України, він з нею завсіди сумує, має з нею щоночі тиху, сумну розмову та раду, що робити на всі свої та неньки України люті муки, спричинені тим, що скрізь чути тільки людський плач та людський сміх, що скрізь видно тільки повне заперечення живої правди Господньої, скрізь горе та пекло внаслідок найпоганішого в світі суспільно-політичного, деспотично-кріпацького ладу, внаслідок того, що кати на цім світі панують. Що робити, щоб на Україні сонце встало? В усіх тих розмовах та порадах згущуються їх думки до того одного, що нема що надіятися на якесь чудо, бо сама надія на Бога, що „може й бачить ізза хмари наші сліози, горе”, тут нічого помогти не може; що діти України мусять самі на ворога стати, що мати Україна мусить сама „діток годувати”, т. зн. їх так виховувати, щоб вони на ворога стали та щоб жива правда Господня на Україні запанувала. Цю концепцію має перевести дума поета.

І поет зараз таки посилає свою думу аж до Бога „його розпитати, чи довго ще на цім світі катам панувати”, посилає аж на небо, щоб вона „по всьому небу орду розпустила”, зчинила гвалт і крик,

**Нехай чорніє, червоніє, полумям повіє,
Нехай знову рига змії, трупом землю криє,**

як колись над Содомою і Гоморою. Т. зн. думою свою поет знищив би все те гріховне на землі, а перш за все усіх катів, владу, кари („Немає там влади, немає там кари”).

В страшнім душевнім розворушенню поет покидає землю, покидає неньку Україну у без-

верхій хаті, бо не може дивитися на її слози та лати, та летить туди, де „кругом бори та болота, туман, туман та пустота, людей не чути, не знати і сліду людської страшної ноги”, летить в Сибір, щоб може там найти відпочинок від своїх душевних мук. Але тут ще страшніше побачила, що страшніше почула його душа. Тут „загули кайдани під землею”. Поет відчуває це як найтяжчу кару, найлютішу муку для себе самого, немов то йому самому, хоч він нікому нічого злого не заподіяв, чиєсь тяжкі руки душу закували в тілі як в кайдани, що вона так глибоко мусить все те відчувати, так дуже терпіти, що серце його страшним вогнем у нього горить та палає („серце запалили”), що таку силу найчорніших дум розпустили... Бо це не мерці, а живі люди в кайданах забиті із нор золото виносять, щоб пельку залити неситому — то каторжні! А між ними; запеклими злочинцями, в кайдани убраний цар всесвітній, цар волі! Цар штемпом увінчаний!

Хто це той цар всесвітній, цар волі, що його поет далі апострофує словами „друже”, „братьє” та молить, щоб він свої думи, доглядані, смілі не ховав в серці, а розсипав, розкидав, щоб вони зійшли, росли і вийшли з них люди? Хто це?

Трохи не всі інтерпрети догадуються, що Шевченко мав тут на думці політичного борця-засланця, може когось з декабристів або Петрашівців. Але чи не стоїть тому на заваді епітет цар всесвітній, цар волі? — Ніхто з засланих декабристів чи Петрашівців не досягнув, думаю, всесвітнього значіння, до нікого з них не можна прикладти аж такого прикметника. Крім того поет бажав очивидячки досягнути тут тим своїм „цар всесвітній”, „цар волі”, що і його в кайдани убрали, в муку, в каторгу віддали, найви-

шого ступнювання своеї ідеї. Вона 1850 найшла ще такий вираз в поемі „Якби ви знали паничі”: „Хвали нікому, а кров та сльози та хула, хула всьому! Ні, ні! Нічого нема святого на землі! Мені здається, що й самого Тебе вже люди прогляли”... Коли ж ще возьмемо на увагу оці слова з „Неофітів”:

Що він зробив їм, той святий,
Той Назорей, той син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його святого мордували, во узи кували,
І главу Його чесную терном увінчали,
І вивели з злодіями на Голгофу-гору
І повісили між ними? Защо?...
Чи не за те, що й ми тепер — сам себе питую —
Отакими злодіями тюрми начиняєм,
Як і син оцей Марії?

та ще і те:

Тоді вже сходила зоря
Над Вифлеємом: правди слово,
Святої правди і любови
Зоря всесвітня зійшла...

та ще знаємо поетову тезу:

Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи —

коли ще до того прирівняємо слова з поеми Марія:

І научає неповинне:
Як в світі жити, людей любить,
За правду стать, за правду згинуть,
Без правди горе.
Божій глаголи,
Святую правду на землі
І прорікали й розпялись
За воленьку, святую волю!

то приходимо до переконання, що »цар всесвітній, цар волі» мусить означати, як не самого Христа, що і його кати вже немов наново в кайдани закували та на Сибір в каторгу заслали, то персоніфікацію самої всесвітньої ідеї правди і волі або самого духа «істини» або — це може найбільш правдоподібне — персоніфікацію духа України з його найвищим ідеалом і непогамованою жадобою волі, за яку він все боровся (Полуботок!), яких в Сибірі в кайдани забили. Не когось там незнаного чи менше знаного, а самого царя всесвітнього, царя волі кати в кайдани убрали, в Сибір на каторгу заслали, штемпом увінчали! Страшний образ, в якім кульмінує панування катів на цім світі. Такий страшний, що люті муки поета досягають самого вершка, і мороз і без того холодний розум будить — до якогось чину. Що так, а не інакше поет це собі уявляв, ясно з того, що він цей образ очивидячки протиставить образові царя Росії, що він його зараз таки виводить нам перед очі як ката всесвітнього царя волі. До такого розуміння стосуються дуже добре і слова «в муці, в каторзі — не просить, не плаче, не стогне... Раз добром налите серце ввік не прохолоне».

Хоч тепер «цар всесвітній, цар волі» катами забитий в кайданах в Сибірі, то поет вірить в його перемогу, в перемогу викоханих ним дітей, його дум догляданих, смілих. Поет, що такоже є вірним і смілим апостолом правди і волі, молить його як друга, як брата не заховати їх в серці, а розсипати та розкидати, щоб зійшли, росли і вийшли з них люди — власне люди в Шевченковому розумінню як контраст з одного боку до рабів, з другого боку до зміїв, що він їх кругом себе бачить. Поет кріпко вірить в перемогу духа правди і волі і тим «зійдуть і ростимуть і вийдуть з них люди» хоче він дати. ясний ви-

раз тій своїй вірі. Ті люди виростуть. Бо від того, що поет тут бачить, аж мороз по тілі йде і вже не душу, не серце, а холодний розум будить, щоб розум не дрімав, а думав та дав тому раду.

З таким образом в душі поет летить далі, бачить город із стома церквами та муштру москалів в Москві, а далі на багнищі знов город цебто Петербург, що над ним хмарою чорніє туман тяжкий. Це город без краю, але не має він виразного характеру: „чи то турецький, чи то німецький, а може те, що й московський”. Тут саме смеркалося і нараз огонь-огнем кругом запалало. Усі закричали ура! ура! урааа! Це „парад. Сам изволит севодня гуляти”. Поет наткнувся зараз таки на землячка з цинковими ґудзиками та має з ним таку характеристичну розмову:

— „Де ти здесь узялся?“ —

— З України! — „Так як же ти й говоріть не вмієш
По здешніму?“ — Ба ні, кажу, говорить я вмію,
Та не хочу! — „Екой чудак! Я всі входи знаю;
Я тут служу: колі хочеш, в дворец попитаюсь
Ввесті тебе. Только, знаєш, ми, брат, просвіщенни,
Не поскупісь полтінкою“. — Цур тобі, мерзений
Каламарю!

Так при першій стріні з земляками-перевертнями поет пятнусє їх підлість та нікчемність. Притім зазначує виразно своє національне «Я» («Говорить я вмію, та не хочу!») і окремішність України від Московщини («З України!»).

Поет пропахався таки у царські палати і показує той «рай», який він там бачить: Золотом облиті блюдолизи, цар сердитий, цариця небога мов опеньок засушений, за панами панства, панства у сріблі та златі мов кабани годовані, аж потіють та товпляться, щоб то близче стати коло «самих», може вдарятъ або дулю дати bla-

говолять, хоч маненьку, хоч півдулі, аби тільки під саму пику. І всі у ряд поставали ніби безязикі, ані телень... Цар і цариця довгенько вдвох походжали мов сичі надуті та щось нишком розмовляли «об отечестві», здається, та нових петлицях, та об муштрах ще новіших. А потім цариця сіла мовчки на дзиглику. Тоді цар підходить до найстаршого та в пику його як затопить! Облизався неборака та меншого в пузо, аж загуло. А той собі ще меншого, а менший малого, а той дрібних. А дрібнота уже за порогом як кинеться по улицих тай давай місити недобитків православних, а ті голосити та верещать, та як ревнуть: Гуля наш батюшка, гуля! Ура, ура, ураaa!

Так поет домальовує з юким сарказмою, в дуже драстичний, дуже яскравий спосіб образ того нелюдського, нікчемного, соціального та правного деспотично-кріпацького ладу в Росії, та показує самоволю та деспотизм царів як джерело всього лиха. Бо деспотизм царів родить самоволю, брутальність панів супроти низких себе, а підлість, нікчемність та лакейство супроти вищих себе. А недобитків православні до всього того ще й голосять, верещать та ревуть ура, ура, урааа та стонучи за батюшку Господа благають! От вам цей рай!

Драстичність малюнку потрібна, дуже потрібна, щоб як найбільше наглядно обявити духа правди про самі основи того ладу та про сачкорінь усього лиха, показати в правдивім, не штучним освітленню той рай, якого доступнити кожний із братій так дуже собі бажає. Це ж, приглядаячись з етичного становища, дійсне не-кло, а не «бажаний рай»!

При оглядинах города вказує знов поет ще спеціально в формі співи та голосиння духа самого Пулуботка та самих козаків, щоб тим піс-

глибше вражіння викликати, на сам корінь недолі України, на її катів, розпинателів та людоїдів Петра і Катерину, згадує з історії України, що цей цар проклятий, неситий, гаспід лукавий тут болота засипав благородними кістками козаків, поставив столицю на їх трупах катованих і в темній темниці Полуботка, вольного гетьмана, голodom замучив у кайданах, що цей змій, людоїд, лютий кат проклятий загнав козаків голих і голодних у сніг на чужину, та порізав із шкур їхніх собі багряницю, пошив жилами твердими і заклав оцю столицю. Від того аж страшно поетові стало.

Щоб ще немов доповнити образ усеї гнилої моралі того «раю», згадує ще поет вбогих працю, муштру москалів та заспані дівчата, що їх «посилала мати на цілу ніч працювати, на хліб заробляти» згадує і братію, що «сипнула у сенат писати та підписувати та драти і з батька і з брата» та викінчує цей образ ще такими словами про землячків:

А між ними і землячки де-де поглядають,
По-московськи так і чешуть, сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку цвенъкати не вчили
По-німецьки, а то тепер і кисни в чорнилі.
Пявки, пявки! Може батько остатню корову
Жидам продав, поки вивчив московської мови!...
Україно, Україно! Оце твої діти,
Твої квіти молодій – чорнилом политі,
Московською блекотою в німецьких петлицях
Замучені!... Плач, Вкраїно, бездітна вдовице!

Ці слова доповнюють прощання поета з землею та безталанною вдовицею Україною, поставлене на початку сну. Вони з ним вяжуться як початок і кінець в одну цілість і немов рами обімають, обхоплюють змальований поетом образ катування України московськими царями.

Щоб свою концепцію геть дочиста виконати, поет уважає потрібним освідомити нас ще тільки з одною правою, якої ми досі не могли приняти до своєї душі, бо не бачили її, ані не знали, і тому уявляли собі її зовсім фальшиво. Що то є по своїй істоті цар-деспот, саме та найвища істота, що кермує цим світом? І поет заходить ще раз в царські палати, бачить там старшину пузату, що понадувалась як индики і на двері косо поглядає. Двері одчинились і з них, неначе з берлоги ведмідь, виліз, ледви-ледви переносить ноги, одутий, аж посинів, похмілля його мутило. «Як крикне на самих пузатах—всі пузаті до одного в землю провалились; він вилупив баньки з лоба — і всі затрусились, що остались. Мов скажений на менших гукає— і ті в землю. Він до дрібних—і ті пропадають. Він до челяді сунеться — і челядь пропала, до москалів — і москалі тільки застогнали, пішли в землю..»

Так виглядає цар, такий він, коли урядує: Одутий, аж посинілій з похмілля, кричить, лупає очима, гукає мов скажений. Отак урядує, так удержанує він державний апарат в руху—тільки лютим страхом, тільки своєю лютовою медвежою натурою. А всі, від найвищих урядовців аж до найнижчих, трусяться зо страху, ніби безязикі, ані телень, в землю провалюються, зникають зперед лютих очей та тільки стогнути, уважаючи великим щастям, як нічого гіршого їм не сталося. На самоті-ж цар голову понутив, десь ділася його ведмежа натура і він такий чудний, мов кошеня. Своєю істотою і цар така-ж Адамова дитина, як і кожний інший чоловік, зовсім не такий страшний, як ведмідь, і бояться його та в ярмі йогопадають тільки люди з рабською душою.

От і увесь сон, от і той дух правди, що

його поет бажав розкрити так, щоб земляки, немов на власні очі, його побачили, пізнали і до свого серця приняли.

З цілого циклю політичних поем, що їх Тарас Шевченко написав з приводу своїх поїздок на Україну в р. 1843—1846 (добру назагал студію про ці поеми видав Ом. Цісик, Коломия 1925). Про саму ж поему „Сон” маємо окрему студію Івана Копача, Зоря 1895), де поет з усіх боків розирає питання теперішньої недолі-неволі України, хто її завинив, як Україна може з неї визволитися, як я це, аналізуючи поодинокі поеми, вже нераз мав нагоду показати, поема „Сон” безперечно найбільш політична, бо в ній поет змалював не тільки тодішній суспільно-політичний та державно-правний лад на Україні та посередно і в Росії взагалі, але головно також і державно-правне становище України супроти Росії.

Устами козаків, що їх благородними кістками засипані болота над Невою, що з їх шкур та твердих жил пошита царська багряниця; устами вольного гетьмана козацького, замученого голodom в кайданах, та своїми власними устами поет проклинає лютих катів, людоїдів неситих, зміїв, розпинателів і мучителів України царів московських.

Щоб повалити цей лад, повалити царизм і деспотизм, мусять діти України на ворога стати.

Тепер Україна ще безсталанна вдовиця. Земляки-пявки її відчурались, так що вона бездітна. Але треба смілі думи визвольні скрізь розкидати, треба молоде покоління виховувати так, щоб вийшли з нього люди, готові на ворога стати та визволити свою неньку Україну з московських кайданів.

Московський ведмідь не такий страшний, як загальno здається.

Поет кріпко вірить, що не довго вже на цім світі катам панувати.

Концепція поеми „Сон”, як бачимо, чисто політична, в своїй цілості та подробицях проста, аж надто твереза, льогічно зовсім ясна. Убрati оцию концепцію в такі поетичні образи, щоб вони своєю живою правдою, своею широтою діткнули кожного до живого, схопили кожного за серце, потрясли та потормосили сумління, збудили розум з дрімоти, заставили його думати, міг тільки такий мистець поетичного слова як Шевченко. Він її перевів знаменито, вбрав її в чудову поетичну форму, велике мистецтво якої виявляється власне також ще в ритмічній будові поеми (гл. докладніше в моїй Ритміці Шевченкової поезії, Прага 1925), високопатетичній кольористій дикції, підбитій, де треба, їдкою іронією та сарказмом.

Диспозиція поеми така:

1. міркування нібито на загальні, більш індивідуальні етичні теми,
2. нелюдські наслідки панування катів, та вибрики деспотично-кріпацького ладу на Україні,
3. заковання катами-царями духа волі в кайдани і заслання його в Сибір на каторгу,
4. лютий царизм як корінь всього лиха,
5. проклін України своїм розпинателям,
6. не лякатися медведя, а на ворога стати, бо «якби не похилилися раби, то не стояло б над Невою оцих осквернених палат, була б сестра і був би брат» — так пояснює поет цю свою думку трохи пізніше.

Ця диспозиція наскрізь ясна і прозора. У всім поет слідить за духом правди, він його бачить неначе живого, він його пізнає до глибини та розкриває наяві, щоб і земляки його побачили, пізнали та приняли до свого серця.

Вихідна точка для усього — це надмірна любов до неньки України і люті муки душевні поета за її брутальне поневолення як наслідок панування катів на Вкраїні, це щира порада з ненькою Україною, як годувати діток, щоб на ворога стали. Коли-ж поет в найбільш рішучий спосіб поборює царизм з його мілітаризмом, бюрократизмом, поневоленою казъонною церквою, потоптанням усіх засад живої правди Господньої, з каторгою для всесвітнього духа волі, то і це діється з становища України. Не якоєсь там етнографічної України, а України як самостійної державно-правної одиниці.

Для поета Україна як окрема державно-правна індивідуальність завжди була, є і мусить бути. Україна тут виступає як безтalanна вдова небога, цебто така, що не має свого власного господаря, бо її вольного гетьмана, цар голодом замучив у кайданах, але вона знов матиме свого господаря як сонце встане і України малі діти на ворога стануть. Поет вірить в їх перемогу.

Така ідея і таке її переведення зародились і виросли в душі поета на тлі самого життя України в сучасності і в минулому. Поема „Сон“ це наскрізь дитина українського генія. Таке розуміння поеми — це вислід найдокладнішої аналізи. Розбираючи її слово в слово, досліджуючи правдиве їх значіння і льогічний зв'язок висловлених ними думок між собою, беручи на увагу усю ідеологію Шевченка, що найшла вираз власне в його політичних поемах, дійшли ми до такого, а не іншого її розуміння, дійшли ми до переконання, що це є очивидне фальшовання правди, коли хто ще в 1927 р. вчить, що «козацька давніна України, що малював її поет в романтичному захопленні, зблідла в очах його» та що «на цій поемі Шевченковій з повною силою позначився вплив уславленої тоді й добре відомої нашому поетові по-

еми Міцкевича, Дзяди.» (Харківське видання). Ніяк не може мені поміститися в голові, щоб така наскрізь національна поема як „Сон”, така її концепція, таке переведення тої концепції не зародилися самі з себе в душі найбільшого українського патріота Тараса Шевченка, а мусіли йому бути подиктовані або хочби підказані аж Міцкевичом. Таку думку уважаю зовсім виключеною і її рішучо відкидаю, бо вона не має найменшої підстави. Для неї в найліпшому разі маю лиш одно пояснення: зовсім легковажне трактування поеми та непогамоване бажання близнути якоюсь сензаційною ракетою свого власного духа. Вже Богдан Лепкий, добрий знавець не тільки Шевченка, але й Міцкевича, поставився рішуче проти такої думки Франка. Українській науці, коли вона має заслугувати на таке ім'я, треба було погляд Лепкого хоч перевірити, а не ігнорувати та безпідставні здогади далі торочити. З того ж джерела пливуть і інші більші або менші непорозуміння поеми „Сон” нашими інтерпретами, за які вина зовсім не спадає на Шевченка. Нехай же вони перевірять свої погляди з виложеним тут моїм поглядом, головно ж таки з словами, думками і цілим світоглядом самого Шевченка. В усіх нас повинно бути одно шире бажання розкрити нарешті правдивий змисл поетичного мистецтва великого українського генія Тараса Шевченка, щоб не було сорому перед собою і перед світом, коли доведеться нам святкувати вже дуже близький столітній ювілей появи його Кобзаря.】

ЩЕ ДЕЯКІ ПОДРОБИЦІ.

Навязуючи до останніх слів, уважаю потрібним спинитися ще на деяких подробицях. Числа в заголовках означають рядки поеми.

125

«А я полечу високо-високо за синії хмари». — Поет захопився так дуже природньою красою України,

що немов не розуміє, «чого душа його убогая сумує та плаче». Тут поет неначе роздвоюється на дві окремі істоти: фізичну і душевну, які далі ведуть навіть діяльог зі собою, щоби тим немов конкретніше домалювати контраст між природньою (фізичною) красою України та її препоганним душевно-етичним станом. Душа поета в тій країні, повитій красою, у тім «раю», чує людський плач, людський сміх, бачить слези і горе, освідомляє поета з наслідками великої моральної занепаду за панування катів на Україні і їх despoticno-kріпачького правопорядку. «Глянь, подивися!» — каже душа поетові і кожному, хто має душу, а сама летить «за синії хмари», бо «немає там кари, там сміху людського і плачу не чутъ», летить у сферу живої правди Господньої, щоби показати зовсім інший — божий лад.

135

«Бо його (війська) бач трохи». Цеї думки не треба і не можна докінчувати так, як Сімович думає: «бо його, бач, трохи боятьсяся». Тут поет підіймає свій голос проти переможного мілітаризму в Росії, послугуючися іронією, яка лежить в тім, що «єдиного сина, едину дитину, едину надію—вдови—в військо oddaють», так якби без того єдиного сина війська було за мало і воно без того єдиного сина вдови ніяк обйтися не могло, хоч усі знають, що від війська в Росії аж кишить, та що від нього ніхто не втече.

156 — 173

«Душа моя убогая, лишенько з тобою» — виривається з уст поета, приголомшеного до краю обявленою правою-отрутою, що пливє «у тім раю, що він його покидає». «Упемося отрутою, в кризі ляжем спати» — поет з душою, щоб охолонути від того пекла. А тимчасом «поплем думу аж до Бога, його розпитати, чи довго ще на цім світі катам панувати», бо усе те пекло, уся та отрута, є наслідком панування катів. Поет і душа посилають думу до Бога не тільки з тим запитом, але посилають її на те, щоб «по всьому небу орду розпустила». Та дума — це концентрована люта мука поета, бо всі лиха, всі зла своїми тяжкими руками її повивали. Такій своїй думі призначив поет завдання по всьому небу орду розпустити. Сімович, а за ним Цісик розуміють слово орда так: «Дума Шевченка цілу орду лих занесе перед Бога, розпустить по цілому небі», цебто як дуже велику скількість, як ото н. пр. у Шевченка «за молодою козаки ордою». Але-ж бо із звязку з наступним «nehай чорніє, червоніє, полумям повіє, нехай знову рига змії, трупом землю крис», де небо, а не

орда («всі лиха, всі зла»), виступає активно, для мене зовсім ясно, що «розпустити орду» не може означати розпустити по всьому небу тільки «всі лиха, всі зла», а мусить мати значіння спонукати небо до зазначененої вже вище активної чинності. Маючи перед очима, що Орда при своїх нападах завсіди зчиняла страшний крик, думаю, що поет своїй думі з її товариством («всі лиха, всі зла») тим своїм образовим виразом «орду розпустити» приказав по всьому небу зчинити крик, зойк, бити на гвалт, щоб таким чином зворушити небо та викликати бажане знищення гріховного ладу на землі. «Всі лиха, всі зла», колиб їх дума розпустила по всьому небу, самі собою того б не вдіяли. Крім того нема в тексті ніякої підстави, щоб слово орду конечно треба доповнити тільки додатком «всіх лих, всіх зол». Виразу «орду розпустити» ужив поет тут абсолютно, без ніякого додатку, очевидчаки в поданому мною вище значінню.

31 — 32, 150 — 155, 231 — 233

Наші інтерпрети (Копач, Сімович, Цісик і і.) доба- чають в словах Шевченка «Бо немає Господа на небі» або «Чи Бог бачить ізза хмари наші сльози, горе? — Може й бачить, та помага як і оті гори...» або «А може ще й він (Вседержитель) не добавачає» — «саркастичний закид занедбання обовязку, що його Бог взяв на себе», «саркастичний докір Богові», «насмішили замітку на Бога, що він не стоїть на сторожі правди на землі», т. зн. трохи не атеїзм поета, бо нібито Шевченко каже «нема правди, то нема й Бога, бо ж він повинен би змінити цей несправедливий суспільний устрій на рай на землі» і т. п. Не знаю, чим та як вони свою теорію про обовязок Бога «змінити несправедливий суспільний лад на рай на землі» можуть підперти. Але назагал правильно розуміти такі поетичні місця можна тільки, маючи завжди на оці наскрізь релігійні засади душі Шевченка в цілому його житті, в усій його творчості, як я це показав в моїм викладі «Шевченкові поеми Варнак, Марина, Між скалами неначе злодій, Якби тобі довелося, Якби ви знали паничі» — друкованім в ЗНТШ. Тут ще треба вказати на працю Д. Чижевського Schevtschenko und David Strauss (Zeitschrift für slavische Philologie, VIII, 1931 та його ж Нариси з історії філософії на Україні (Прага 1931).

З такої основної думки про найглибшу релігійність Шевченка треба і при інтерпретації усіх таких місць виходити, де поет визиває Бога. Треба завсіди завдати собі праці порозуміти добре правдивий зміайл дикції поета, а не понад усе радіти, що ось — ось може таки вдастся зро-

бити з Шевченка безбожника. Притім треба тямити і це, що така, а не інша дикція Шевченка в усіх таких разах це відгомін стилю старозавітних пророків, рішучо не безбожників, коли їх твори увійшли в склад письма святого. Нагадаймо собі тільки Псалми Давидові... Не завадить ще тямити і те, що з щиро релігійної душі українського народу в його недолі нераз вириваються слова подібні до «вскую мя еси оставил?», але це не може бути доказом його безбожності. Так можуть судити хиба тільки фарисеї. Шевченко-ж, як ніхто інший, говорить з душі народу і його мовою.

Так і тут. Цинічна заява братії «Нехай, каже, може так і треба» викликує у поета таку велику огиду, що він, повторяючи слова «так і треба» — чи приймати це повторення як ідку іронію, чи як питання, це однаково — кидає братії на голову свою найбільшу зневагу до неї зате, що у неї «немає Господа на небі», що у неї нема Бога в серці, що вона не має сумління, що вона гірш худоби. Що в реченні «Бо немає Господа на небі» треба собі конечно доповнити «у вас», ясно з того, що воно починається прислівником «бо», отже навязується до попередутої цинічної заяви братії, та що зараз за тим поет каже «а ВИ...». Таким чином «Бо немає Господа на небі» це зовсім не значить заперечення Шевченком Бога, а навпаки — поет вимагає від усіх, щоб визнавали Бога, мали Бога в серці мали сумління та жили по божому.

В діяльності поета з своєю душою (ряд. 119 — 157) пиється поет, відповідно до звичайного пересічного світогляду народного («ізза хмарі!»), в своїй наївності душі: «Чи Бог бачить ізза хмарі наші слізни, горе?». — Душа відповідає поетові: «Може й бачить», але душа таке питання очивидячки уважає наївним, бо для душі річ ясна, що Бог не є начальником поліції, щоб, побачивши на землі непорядок, зараз приказав зробити лад. Бог Шевченка це Господь Бог живої правди, «карать і милувати не буде, ми не раби його, ми люди»: Люди, якщо вони не раби, а люди, якщо вони усею душою віддані живій Господній правді, повинні і можуть самі собі помогти. — На те поет: «Душа моя убогая, лише нько з тобою!», бо поет знає, що таких людей на Україні ще нема. Отже вони (поет і його душа) рішаться 1. післати («пошлем») «думу аж до Бога його розпитати, чи довго ще на цім світі катам панувати», 2. післати думу; щоб «по всьому небу орду розпустила» і тим спричинила знищення усього богоопротивного ладу на Україні. Це і виконує дума поета у всіх його творах. Отже і тут нема зневаги Бога, а навпаки глибока релігійність.

Те саме треба сказати і про трете місце, де «Вседержитель може не добачає», «за що» люди забиті в кайдани в каторзі мучаться. При тім не треба спускати з очій, що поет бажав представити каторгу як акт найбільш дикої царської самоволі (не правди-справедливості!) та щоб цього досягнути, послугується звичайною у українського народу в таких разах фразою «Бог його знає» для виразу, що ніхто того не знає, та щоб ще ступнювати дикість самоволі, додає, що може й він того не добачає. Бо що правда-справедливість в силі вдіяти супроти такої самоволі царя, що самого царя всесвітнього, царя волі в кайданах закував? — В тім лежить сарказм на дикість самоволі, а не саркастичний докір Богові. Міркуймо ще, що тут поет ужив слова «Вседержитель» не даремно, а з розмислом, бо йому від царської самоволі очивидчаки мерехтіло перед очима «самодержець»!

Отак, думаю, ми розбили марну втіху усім тим, що раді би понад усе зробити з Шевченка безбожника. З невміlosti розумно читати Шевченкові поезії виходить ще і та тяжка помилка, що зовсім не добачають величезної ріжниці, яку робить Шевченко між Богом живої правди, а византійським Саваофом, що його царі взяли зовсім в свої руки, поставили на свою службу, зробили помічником «третього отделення» («сам Бог у нас» — Кавказ). Урядовий орган його, православна церква в Росії з «правительствуючим синодом» не дбає за науку і поширення живої правди Господньої, в ній перед розпяттям на хресті Сином Божим буються «неутомимі поклони за кражу, за війну, за кров; щоб братнью кров пролити, просить...» (Кавказ); вона не добачає знущань, кривд, заподіянних катами (Неофіти: Прольот, V, VIII), не добачає лиха в деспотично-кріпацькому правопорядку, не піднімає свого голосу в обороні Господньої правди. Не диво, що наслідком того викривилися погляди навіть на самого Бога і православні християни уявляють собі його недобром сторожем правди божої та що православний народ зневірився в саму правду, любов, а навіть в самого Бога. Це правда, що Шевченко завсіди завзято воює проти дійсному викривленню науки Христової самою-ж православною церквою в Росії («Все брехня: попи й царі!»). Але це не дає ще никому найменшої підстави уважати Шевченка безбожником. Ідентифікувати боротьбу з «казъонним богом» з боротьбою з правдивим Богом ніяк не можна. Бо і це безперечна правда, що Шевченко ціле своє життя, як воїн Христа, навчав «Молітесь Богові одному, молітесь правді на землі», «Молітесь, братія, молітесь за брата лютого», від усіх вимагав «людей любити, за правду стать, за правду згинуть» та що і сам Христос відзвивався до противників

своєї науки «Горе вам, учителі-архиереї! То тільки царі, щоб їх самих народи уважали всемогучими самодержцями, забили Христа, його науку і церков християнську в свої қайдани.

302

«Ми, брат, просвещени». Значіння слова «просвещені» на тому місці виходить ясно із «не поскупісь полтінкою», особливо коли порівняти з тим оце місце з поеми Кавказ: «Ви ще темні, святим хрестом непросвіщені. У нас навчиться! В нас дери, дери та дай і прямо в рай, хоть і рідну всю забери!». От в якім значенню уживали слово «просвещені»!

309

«Уже нашо золотом облиті блюдози!» Сімович розуміє «нашо» як «через край, занадто». Цісик як «уже й не казати, як облиті були золотом». Копач як «не-аби-що». Але із звязку з попереднім «Так от де рай!» та з усім, що потім сказано, виходить ясно, що «нашо» має тут своє зовсім звичайне значіння: «Уже нашо золотом облиті блюдози», як не на те, щоб кожний, хто на таке чудо згляне, мав враження, що саме тут рай, де навіть блюдози золотом облиті, коли ще до того і «сам» виступає і «богиня» і «за панами панства, панства у сріблі та златі»...

309 — 382

Копач, покликуючись на Драгоманова, говорить про «пересадну карикатурність» сцени в палаті царській, про надмірно карикатурну сатиру та про «тривіальність, так що читачеві з смаком естетичним це противне». Цісик обмежує це до карикатури царії. Воно то так, коли брати річ поверховно. Коли ж ми матимемо перед очима, що у поета в його поемі кількома наворотами повертає мотив «рай» (ряд. 34 «Ta якогось раю на цім світі бажаєте... Немає! Немає!» — 128 «Он глянь, у тім раю, що ти покидаєш, латану світину з каліки здіймають...» — 176 «А тимчасом пошукаю на край світа раю» — 309 «Так от де рай!») і він на останньому місці має саме на умі довести до абсурду загальний погляд «братій» про якийсь рай на цім світі в царських палатах («Немає! Немає!»), то він мусить сцену «параду», сцену в царських палатах малювати на чорному тлі, мусить, бажаючи показати «брать» духа істини і в царських палатах, представити його так, щоб вони його як найліпше з усіх боків в освітленні з становища правди і етики правдивому, а не крізь ла-

кейсько-патріотичні окуляри побачили, пізнали і до свого серія приняли, бо саме про той рай панують між «братією» найбільш фальшиві погляди. І ми бачимо в тім раю царя сердитого. Перш за все терпить від того цариця, його «жіночка небога», нещасна. Вона від того «мов опеньок засушеній», до всього хиба тільки «хита головою» та очи-видячки не по своїй волі «скаче, бадьюриться», бо так мусить. Вони походжають мов «сичі надуті». Цей вигляд царя, а особливо цариці до «раю» зовсім не стосується і поет не втерпів, щоб не напіятнувати підлу підлесливість «тупорилих віршомазів», що ту «жіночку небогу» представляють за богиню.

Ми бачимо «за панами панство, панство усріблі та златі», що аж потіють та товпляться, щоб то близче стати коло самих: може вдарятъ або дулю дати благоволять, хоч «маленьку, хоч півдулі, аби тільки під самуу пику». «Усі ні-би безязикі, ані теленъ».

Бачимо, що «цар підходить до найстаршого та в пику його як затопить! Облизався неборака». Бачимо, що та лють, самоволя та насильство царське передається від щабля до щабля аж до «недобитків православних», які за все те батюшку ще й величають та стогнути за батюшку Господа благають. Справедливо кінчить поет цей образ «раю» в царських палацах і образ «параду» незвичайно характеристичними словами: «Сміх і сльози!» Чи може в цім незвичайно живім образі є яка неправда? — Про царів це аж занадто відомо, які вони. Їх мистецтво панування нашло в мистецтві Шевченка монументальний вираз. Аж занадто добре та загальнознане «мистецтво» військової та цивільної бюрократії (панів у сріблі та златі) служити цареві та «отечеству», щоб хтонебудь міг заперечити, що її образ у Шевченка не вірний, не правдивий. Воно і в інших більш або менш деспотичних монархіях таке бувало. Тому не карикатуру, а знаменитий, вірний, правдивий та зовсім реальний малюнок, виконаний, що правда, яскравими красками і з великим розмахом, бачимо тут у Шевченка — і царської дикої самоволі та лютого насильства, і підлоти, нікчемних, марних амбіцій, самоволі і насильства «панства», та нарешті безглаздя «недобитків православних» — щоб і у нас викликати сміх, витиснути з очей сльози. Вдивляючися уважно в цей малюнок, не можу надивуватися великому умінню Шевченка кількома рисками цілу деспотичну систему так плястично скопити та так живо по мистецьки змоделювати, щоб вона, ця система — а не її малюнок! і у людей з естетичним смаком нарешті зробилася з етичного боку такою гидючою, якою вона в дійсності є, щоб від неї усі люди з обридлою відвернулися і проти неї стали. Це і мав поет на умі і по тому треба його судити,

чи досягнув він того, чи ні. Думаю, що вповні досягнув, дав нам справді мистецький малюнок до самого коріння наскрізь гнилої державної системи, безперечно причинився до того, що вона повалилася.

